
Pitripakshasya Tattvikavivechanam

पितृपक्षस्य तात्त्विकविवेचनम्

Document Information

Text title : Pitripakshasya Tattvika Vivechanam

File name : pitRRipakShasyatAttvikavivechanam.itx

Category : misc, article, pradIptakumArananda

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : October 15, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

October 15, 2026

sanskritdocuments.org

पितृपक्षस्य तात्त्विकविवेचनम्

“जिंदा बाप कोई ना पूजे,
मरे बाद पुजवाया ।
मुट्ठी भर चावल लेके,
कौवे को बाप बनाया ॥ ” (कबीरभजनावली)

कबीरदासस्य दोहा पितृश्राद्धः, मृत्योत्तरकर्मकाण्डः तथा बाह्याचारप्रधानधार्मिकमान्यतानां आलोचनां करोति । अस्य मूलभावः केवलं श्राद्धकर्मणः निषेधः न, अपितु जीविते मातापित्रोः अवहेलनां कृत्वा मृत्योत्तरं तेषां नाम्ना कर्मकाण्डस्य प्रदर्शनं कियत् सार्थकम्? इति नैतिक-दार्शनिकप्रश्नस्य उत्थापनम् अस्ति ।

अत्र कबीरः प्रथमं जीवत्-पितृसेवा तथा मृत-पितृपूजा इत्येतयोः विरोधाभासं प्रकाशयति । जीवनं पिता यदा स्नेहं, सम्मानं, सेवा च अपेक्षते, तदा तस्य उपेक्षा क्रियते; किन्तु मृत्यूनन्तरं तस्य नाम्ना श्राद्धादिकर्माणि आडम्बरेण सम्पाद्यन्ते । कबीरस्य दृष्ट्या एषः व्यवहारः धार्मिकतायाः अपेक्षया सामाजिक-अवहेलनस्य निदर्शनम् अस्ति ।

“जिंदा बाप कोई ना पूजे” इत्यनेन जीवितजनसेवायाः प्राधान्यम् उद्घाट्यते । कबीरमतस्य मूलभूतः सिद्धान्तः अस्ति यत् धर्मः केवलं मन्दिर-मस्जिद्-तीर्थ-कर्मकाण्डेषु निहितः न, अपितु जीवमात्रे दया, प्रेम, सेवा, सदाचारः च वास्तविकधर्मस्य स्वरूपम् । अतः यः पुत्रः जीवन्तं पितरं न सम्मानयति, तस्य मृत्योत्तरं कृतेन कर्मकाण्डेन पितृभक्तेः वास्तविकता सिद्धा न भवति ।

द्वितीयपङ्क्तौ-

“मरे बाद पुजवाया”

इति मृत्योत्तरकर्मकाण्डस्य औपचारिकतायाः प्रति व्यङ्ग्यम् अस्ति । कबीरः धार्मिककर्मणः अन्तःकरणशुद्ध्या सह सम्बन्धं स्थापयति । केवलं परम्परया, लोकाचारवशात् अथवा सामाजिकप्रतिष्ठार्थं क्रियमाणं कर्म यदि करुणा, प्रेम, कृतज्ञता, आत्मबोधश्च न जनयति, तर्हि तस्य आध्यात्मिकमूल्यं न्यूनमेव भवति ।

अन्तिमद्विपदी-

“मुट्ठी भर चावल लेके,

कौवे को बाप बनाया । ”

अत्र “काकः” प्रतीकरूपेण प्रयुक्तः । श्राद्धपरम्परायां काकस्य पितृप्रतिनिधिरूपेण सम्बन्धः लोकविश्वासेषु दृश्यते । कबीरः तस्य प्रतीकस्य माध्यमेन प्रश्नं करोति-केवलं काकाय अन्नदानं कृत्वा मृतपितुः प्रति वास्तविकं कर्तव्यं सम्पन्नं भवति किम्? यदि जीवितावस्थायां पिता प्रेम-सम्मान-सेवाभ्यां वञ्चितः, तर्हि मृत्योत्तरं प्रतीकात्मककर्म कृतज्ञतायाः पूर्णप्रतिस्थापनं कथं भवेत्?

कबीरस्य दार्शनिकदृष्टिः

अस्य पद्यस्य अन्तर्निहितं तत्त्वं त्रिधा अवगन्तुं शक्यते-

कर्मकाण्डस्य अपेक्षया भावस्य प्राधान्यम् - धर्मस्य मूल्यं बाह्यक्रियायां न, अपितु तस्य पृष्ठस्थिते प्रेम्णि, श्रद्धायां, करुणायां च अस्ति ।

जीवसेवायाः प्राधान्यम् - जीवितमातापित्रोः सेवा, सम्मानः, पालनं च मृत्योत्तरकर्मकाण्डात् अधिकं सार्थकम् । कबीरस्य निर्गुणभक्तिपरम्परायां ईश्वरानुभवः जीवितमानवस्य प्रेमसेवया सम्बद्धः ।

रूढिकर्मणां विवेकपूर्वकं परीक्षणम् - कबीरः सर्वान् संस्कारान् केवलं परम्परागतत्वात् स्वीकरोति इति न; सः प्रत्येकस्य धार्मिकाचारस्य तत्त्वतः परीक्षणम् इच्छति । यत् आचरणं मनुष्यस्य अन्तःकरणं शुद्धं न करोति, प्रेमं न वर्धयति, सदाचारं न जनयति, तत् केवलं बाह्याडम्बररूपं भवितुम् अर्हति ।

अतः अस्य पद्यस्य मूलसन्देशः “मृतस्य नाम्ना कर्मकाण्डापेक्षया जीवतः प्रति प्रेम-सेवा श्रेष्ठा” इति । कबीरः श्राद्धपरम्परायाः ऐतिहासिक-धार्मिक विवरणं न प्रस्तुतयति, अपितु तस्य माध्यमेन धर्मस्य बाह्यरूपं तथा आन्तरिकतत्त्वं इत्येतयोः भेदं स्पष्टयति ।

निष्कर्षः

कबीरस्य व्यङ्ग्यस्य लक्ष्यं केवलं काकभोजनं वा श्राद्धकर्म वा नास्ति । तस्य वास्तविकं लक्ष्यं आडम्बरप्रधानधार्मिकता अस्ति । जीविते पितुः सेवा न कृता चेत् मृत्योत्तरं कृता औपचारिकपूजा नैतिकदृष्ट्या अपूर्णा भवति । अतः कबीरस्य सन्देशः-

जीवितस्य सम्मानः, सेवाभावः, प्रेम, करुणा च वास्तविकधर्मस्य आधाराः; केवलं मृत्योत्तरकर्मकाण्डः धर्मस्य पूर्णस्वरूपं न भवति । इति ।

- प्रो. प्रदीपकुमारनन्दः (सेवानिवृत्त)
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com
Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan
SJSV,Puri

Pitripakshasya Tattvikavivechanam

pdf was typeset on October 15, 2026

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

